

Typology of Criticism of Governance Models in the Qajar era until before the Constitutional Movement

Laleh Bahari^{*}, Hamed Ameri-Golestani^{}**

Hossein Karimifard^{*}, Shiva Jalalpoor^{****}**

Abstract

Criticism is one of the characteristics of new thought in Qajar era Iran. The beginning of criticism in this period was the writings of Fath Ali Akhundzadeh, which covered a wide range. He criticized everything from religion to individual and social behavior and was more frank than any other thinker. Although other modern Iranian thinkers of that time were not as frank as him, they took the basic themes of criticism from him. Akhundzadeh brought "criticism" from literature and history and its basic themes to politics. The basic problem of this research is to pay attention to "criticism" as a starting point for political modernism, in the light of which, traditional and modern political patterns are criticized and attention to the problem of governance and its shortcomings starts from this point. Therefore, the main question of this research is how to categorize intellectuals' criticism of governance? Based on its themes, it can be known as "criticism of tyranny", "criticism of governance methods without direct denial of tyranny" and "criticism of modernist governance efforts". The first one was with the formation of the concept of "dispute" in Akhundzadeh's thought and its

* Ph.D. Candidate of Political Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran,
baharilaleh5151@gmail.com

** Assistant Professor of Political Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran (Corresponding Author), hamed.ameri@gmail.com

*** Associate Professor of Political Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran,
hkarimifard@yahoo.com

**** Assistant Professor of Political Sciences, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran,
shiva_jalalpoor@yahoo.com

Date received: 08/04/2023, Date of acceptance: 24/05/2023

continuation in the concept of "tyranny". The second one was the efforts of people such as Malkam, Moshtar al-Doulah, and Majdal Molk, and the third one was created in Akhundzadeh's thinking in criticizing the legalistic efforts of the Nasrid era and Talebov's critique of constitutionalism.

Keywords: Critic, Governance, Despotism, Constitutionalism, Qajar, Modernity.

Introduction

An important part of the modern approaches to government in the Qajar era, which led to the formation of constitutionalism in Iran and presented the model of constitutional government as a desirable and ideal model, came from the criticism of "ancient" thought in Iran. An important part of "opinion" in the "experience of political modernity" of this period was critical approaches to the government. Of course, these critics were not all the same. Although it was in the "texture" of "new" thought. Basically, the critique of governance manifests itself in a serious way in a critical attitude towards Iranian and Islamic history, literature, and tradition, and therefore it is "modern" and can be seen as a basic principle for understanding modernist orientations in contemporary Iran.

The problem here is that the approaches and patterns of criticism of governance were not all the same. From Akhundzadeh, who is the initiator of criticism, in various aspects, who has a radical approach, to Malek, who is on the conservative side of the critics, although they are all placed in the context of "the experience of political modernity", they cannot be considered the same, and the same issue, the need to categorize and Their typology is necessary to know their types, in order to clarify their effects on the intellectual and political currents of their time. For this reason, this research has a kind of innovation. Also, categorizing the patterns of criticism of the government is an important part of the "experience of political modernity" in Iran. Criticisms that, despite having negative aspects, also benefited from positive approaches in creating the foundations of the "future" government in the expected "horizon". Anyway, the main question of this research is how to categorize intellectuals' criticisms of governance?

Materials & method

In this research, by using the historical and descriptive-analytical method and using the first-hand sources of the Qajar era mujazdites, whose typology is categorized based on their writings and thoughts, these writings were analyzed and in the context of time before Constituency has been noted.

Discussion & Result

The beginning of criticism in this period was the writings of Fath Ali Akhundzadeh, which covered a wide range. He criticized everything from religion to individual and social behavior and was more frank than any other thinker. Although other modern Iranian thinkers of that time were not as frank as him, they took the basic themes of criticism from him. Akhundzadeh brought "criticism" from literature and history and its basic themes to politics. The basic problem of this research is to pay attention to "criticism" as a starting point for political modernism, in the light of which, traditional and modern political patterns are criticized and attention to the problem of governance and its shortcomings starts from this point. Therefore, the main question of this research is how to categorize intellectuals' criticisms of governance? Based on their themes, it can be considered as "criticism of tyranny", "criticism of government methods without direct negation of tyranny" and "criticism of modernist governance efforts". The first was with the formation of the concept of "dispute" in Akhundzadeh's thought and its continuation in the concept of "tyranny". The second one was the efforts of people such as Malik, Mishtar al-Doulah, and Majdal Molk, and the third one was created in Akhundzadeh's thinking in criticizing the legalistic efforts of the Nasrid era and Talebov's criticism of constitutionalism.

In the presented typology, and in their evaluation, it can be said that Iranian modernists were divided into two categories, inside and outside the government. By paying attention to the approach of people like Akhundzadeh, Mirza Aghakhan and Talebov, who lived outside the government and the country, their more frank and harsh criticisms of the government and emphasis on the informality and cruelty of the rulers, lawlessness and tyranny, expressing the influence of the environment on the thought or at least the type of expression it is. On the other hand, the approach of people like Malek, Mishtar al-Dawlah, and Majd al-Malek, while being critical, has a conservative orientation and considers the current methods of governance above all, and although it is "revolutionary" at its core, its expression could not be radical in any way. At the same time, this issue can be applied to the criticism style of these two groups of modernists.

Conclusion

The critics of the Qajar era, in their critical approach, had correctly noticed very important defects in governance. "Criticism of tyranny", "criticism of governmental methods without direct negation of tyranny" and "criticism of modernist governance efforts". The first was with the formation of the concept of "dispute" in Akhundzadeh's

thought and its continuation in the concept of "tyranny". The second one was the efforts of people such as Malik, Mishtar al-Doulah, and Majdal Molk, and the third one was created in Akhundzadeh's thinking in criticizing the legalistic efforts of the Nasrid era and Talebov's criticism of constitutionalism.

As seen in each type of criticism of governance, the emphasis was on the undeniable facts that existed in the society and government of that time. The criticisms of people like Malek, although mild and conservative, expressed the ineffectiveness of the government, which could no longer rule with the old methods in the new era. According to today's words, those like Malek and Mishtar al-Dawlah understood the requirements of governance and tried to fundamentally reform it from within the fabric of power. The same approach can also be seen in another way in modernists outside the government who even went further and criticized these "new" approaches. The progressive Iranian modernists had correctly realized that the way out of the chaos and crisis that had befallen the country was, above all, a change in the basis of governance. Although, people like Akhundzadeh and Talebov looked at the change in the society through the expansion of literacy and public education, but the common thread of all these approaches was governance and underlying change in it. The evolution of governance criticism in this period shows that the approaches within the government, considering the problems of governance in the methods, were not able to create a fundamental change in it, and finally, it was this radical approach that was able to pave the way for Open constitutionalism movement. As, in the end, constitutionalism was established as a desirable thing and the final ideal form for all modernists, and the criticism of tyranny and autocrats in the constitutional era was based on critical approaches that had already crystallized in the thought of these modernists. Of course, all these criticisms are part of "Political Modernization Experience" constituted the Iranians and in the end, they cannot be separated from each other, but from various critical "views", in the end, for the advanced Iranian modernists, reaching the desired government was the same as "constitutionality".

In the era of Naseri, a relatively deep and important transformation took place in relation to the issue of governance. This development, which was created by Akhundzadeh's approach to the foundations of governance, led the attitude towards government to be understood in a different way from previous historical periods. Although the Iranians were aware of the autocracy and tyranny of the kings and considered it reprehensible, and the reflection of such a thing can be seen in many of their historical, literary and political texts, the "new" knowledge of the Iranians, from Akhundzadeh onwards, towards the government, is more or less. It became

35 Abstract

"revolutionary" and subversive. This subversion was sometimes open and sometimes hidden, and finally the "negation of tyranny" was manifested in constitutionalism as the great achievement of these open and hidden criticisms.

Bibliography

- Adamiyat, Fereydoun (1970), *Thoughts of Mirzafateh Ali Akhundzadeh*, Tehran: Kharazmi, [In Persian].
- Adamiyat. Fereydoun (1978), *Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani*, Tehran: Payam, [In Persian].
- Adamiyyat, Fereydoun and Homa Nategh (1977), *Political, social and economic thoughts in the unpublished works of the Qajar era*, Tehran: Agah, [In Persian].
- Afshar, Iraj (1965), *Savad Va Bayaz*, Tehran: Dehkhoda. [In Persian]
- Ahmazadeh, M. A. (2017), "The Three Stages of Transition of Government in Iran of Naser-al Din Shah Qajar's Era", *History of Islam and Iran*, vol. 27, no. 35, [In Persian].
- Akbari, MA (2003), "The Pattern of Independent and Ordered Monarchy: The Theory of Transition from Despotism Monarchy to Constitutional Monarchy", *The Specialized Magazine of the History Department of Tehran University*, vol. 4, no. 4, [In Persian].
- Alizadeh birjandi, Z. (2011), "The Role of Translations in Developing Critical Discourse and Awareness Crisis in Qajar Era", *Pizhuhish nāmah-i intiqādi-i mutūn va barnāmah hā-yi 'ulūm-i insāni (Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences)*, vol. 11, no. 22, [In Persian].
- Alizade, Z. and Alizadeh Birjandi, Z. (2014), "Reflection of constitution revolution ideal foundations in dream letters of Qajar era", *Historical Perspective&Historiography*, vol. 24, no. 14, [In Persian].
- Alizadeh, Z. et. al (2015), "The Reasons of Authors' Trend toward Dream-Interpretation Texts", *Historical Researches*, vol. 7, no. 2, [In Persian].
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1972), *Articles, by Bagher Mo'meni*, Tehran: Ava, [In Persian].
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1976), *Persian articles, by Hamid Mohammadzadeh*, H-Siddiq (ed.), Negah Publications, [In Persian].
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (1977), *Philosophical Articles*, H. Seddigh (ed.), Tbriz: Savalan, [In Persian].
- Akhundov, Mirza Fath Ali (1978), *The New Alphabet and Letters, Compiled by Mohammad Hamidzadeh*, Tabriz: Nashr-e Ehya, [In Persian].
- Akhundzadeh, Mirza Fath Ali (2021), *The collection of Mirzafath Ali Akhundzadeh's works*, researched and corrected by Ali Asghar Haqdar, Bashgah-e-Adabiyyat, [In Persian].
- Azar-Mortazavi, Abolghasem (1916), *The papers are upset*, Tabriz, [In Persian].
- Bayatloo, Hossein (2021), "Story as A Critical Text under NāsirĒd Period: Yāsuf Shāh or Sit'rig'sh-n-i FarĒbkhurdih by Akhāndzādeh", *The Journal of Islamic History and Civilisation*, vol. 17, no. 2, [In Persian].
- Ghaemi, M. and L. Hashemiyan (2018), "A Study of the Comic in Mirza Agha-Khan Kermani's Susmar od-Doleh", *Literary Text Research*, vol. 22, no. 78, [In Persian].

- hamidi, S., and B. Naseri (2019), "Images of Modern Governmentality in Pre-constitutionality: Focusing on treatise of Discovery of Unusals by Majd Al-Molk Sinki", *Journal of Iranian Islamic Period History*, vol. 10, no. 20, [In Persian].
- Kia, Mehrdad (1995), "Mizra Fath Ali Akhundzade and the Call for Modernization of the Islamic", *Middle Eastern Studies*, vol. 31, no. 3, Jul.
- Kia, Mehrdad (1998), "Women, Islam and Modernity in Akhundzade's Plays and Unpublished", *Middle Eastern Studies*, vol. 34, no. 3, Jul.
- Majd Al-Molk Sinki (1942), *Rezaleye Majdiye*, Ed. Saeid Nafisi, Tehran: Bank Melli, [In Persian].
- Kermani, Mirza Agha Khan (1908), *Aeineye Sekandari*, Lithography, [In Persian].
- Kermani, Mirza Agha Khan (1960), *Hasht Behesht, Introduction: Afzalolmolk Kermani*, Tehran, [In Persian].
- Kermani, Mirza Agha Khan (1975), *Susmar od-Doleh*, Ed: Rahim Rezazadeh Malek, Tehran: Donya, [In Persian].
- Kermani, Mirza Agha Khan (1989), *deportation letters*, Homa Nategh and Mohammad Firouz (eds.), koeln: Ofogh, [In Persian].
- Kermani, Mirza Agha Khan (2014), *Sad Khatabeh*, Mihammadjafar Mahjoub (ed.), USA: Sherkat-e-Ketab, [In Persian].
- Kermani, Mirza Agha Khan (2016), *Resaleye Masha'llah*, Ankara: Bashgah-e-Adabiyyat, [In Persian].
- Mostashar al-Dowleh, Mirza Yousef Khan (2015 A), *A Treatise Called One Word (Yek Kalameh)*, in: Hamed Ameri Golestani, *Modernity and Constitutionalism: The Thought of Mirza Yousef Khan Mostashar al-Dowleh*, Tehran: Negah-e-Moaser, [In Persian].
- Mostashar al-Dowleh, Mirza Yousef Khan (2015 B), *Letter To Mozaffareddin Mirza*, in: Hamed Ameri Golestani, *Modernity and Constitutionalism: The Thought of Mirza Yousef Khan Mostashar al-Dowleh*, Tehran: Negah-e-Moaser, [In Persian].
- naseri, B, et. al (2021), "Governmentality in the thought of Mirza Agha Khan Kermani" foundations and requirements", *Journal of Iranian Studies*, vol. 20, no. 40, [In Persian].
- Nazim al-Dawla, Mirza Malkam Khan (2003), *Malkam's Treatises*, H. Asil (ed.), Tehran: Ney, [In Persian].
- Nazim al-Dawla, Mirza Malkam Khan (2017), *Documents of constitutional studies in Iran; The 13th book of the letters of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawla*, (compend and the text of some letters), AA. Haghdar (ed.), Electronic Publish, Bashgah-e-Adsbiyyat, [In Persian].
- Nouraei, Fereshteh (1972), *Research in the Thoughts of Mirza Malkam Khan Nazim al-Dawlah*, Tehran: Jibi, [In Persian].
- Parsi Nejad, Iraj (2001), *Iranian Enlightenment and Literary Criticism*, Tehran: Sokhan, [In Persian].
- Qanun* newspaper (1975), ed. and introduction of Homa Nategh, Tehran: Amirkabir, [In Persian].
- salarishadi, A. (2022), "Mirza Fatali Akhundov 's critical approaches to the Safavid government", *Historical Studies*, vol. 13, no. 2, [In Persian].
- Tabatabai, Javad (2008), *A Reflection on Iran: The Theory of Constitutionalism in Iran (second part: The Foundations of Constitutionalism)*, Tabriz: Sotoodeh, [In Persian].

37 Abstract

- Tabatabai, Javad (2009), *Nation, State, and Constitutionalism: An Essay on the Text and Tradition*, Tabriz: Sotoodeh, [In Persian].
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1911), [Letter to Dekhoda], *Bahar*, vol. 1, no 10-11, [In Persian].
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1947), "A letter from the late Talebzadeh", *Mohit*, vol. 2, no 4, [In Persian].
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1957), *Talebi ship or Ahmad book*, Tehran: Gaam, [In Persian].
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1977), *Masaelohayat*, in: *Ketab-e-Ahmad*, B. Momeni (Int and ed.), Tehran: Shabgir, [In Persian].
- Talibov, Mirza Abdolrahim (1978), *Izahat Dar Khosoos-e Azadi*, in: *Azadi va Siasat*, Iraj Afshar (ed.), Tehran: Sahar.

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار تا پیش از جنبش مشروطیت

لاله بهاری*

حامد عامری گلستانی**، حسین کریمی فرد***، شیوا جلال‌پور****

چکیده

نقد یکی از ویژگی‌های اندیشه جدید در ایران عصر قاجار است. سرآغاز نقد در این دوره نوشته‌های فتح‌علی آخوندزاده بود که گستره وسیعی را در بر داشت. او از مذهب تا رفتارهای فردی و اجتماعی را به نقد کشید و در آن، بیش از هر متفکری، صریح بود. اگرچه دیگر متفکران مدرن ایرانی آن روزگار به اندازه او صریح نبودند، مضامین اساسی نقد را از او گرفتند. آخوندزاده «نقد» را از ادبیات و تاریخ شروع و مضامین اساسی آن را به سیاست کشاند. مسئله اساسی این پژوهش توجه به «نقد» به مثابه سرآغازی برای تجددخواهی سیاسی است که در پرتوی آن، الگوهای سیاسی سنتی و مدرن نقد شده و توجه به مسئله حکمرانی و نواقص آن از این محمل آغاز می‌گردد. بر این اساس، پرسش اصلی این پژوهش آن است که نقدهای روشن‌فکران به حاکمیت را چگونه می‌توان دسته‌بندی کرد؟ براساس مضامین آن‌ها، می‌توان «نقد استبداد»، «نقد روش‌های حکومتی بدون نفی مستقیم استبداد»، و «نقد کوشش‌های تجددخواهانه حکمرانی» دانست. اولی با شکل‌گیری مفهوم «دیسپوت» در اندیشه آخوندزاده و تداوم آن در مفهوم «استبداد» بود. دومی کوشش‌های کسانی چون ملکم و مستشارالدوله و

* دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران، baharilaleh5151@gmail.com

** استادیار علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران، (نویسنده مسئول)،

hamed.ameri@gmail.com

*** دانشیار علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران، hkarimifard@yahoo.com

**** استادیار علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران، shiva_jalalpoor@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۳

مجدالملك بود. و سومی در اندیشه آخوندزاده در نقد کوشش‌های قانون‌خواهانه عصر ناصری و نقد مشروطیت توسط طالبوف به وجود آمد.

کلیدواژه‌ها: نقد، الگوهای حکمرانی، استبداد، مشروطیت، عصر قاجار.

۱. مقدمه

عصر قاجار زمانه تحول در فکر سیاسی و ورود «مفاهیم اساسی» به عرصه اندیشه است. این مفاهیم، که در «بافت» (context) مدرن به ایران وارد شده است، سامان اندیشه را در ایران دگرگون کرد. در این میان، «بستر» چنین تحولی را باید «تفکر انتقادی» دانست. شکست در جنگ‌های ایران و روسیه بخشی از ایرانیان را به تأمل در چگونگی شکست و راه خروج از آن واداشت. پرسش‌های نخستین عباس میرزا در این زمینه نخستین «نمود» تفکر انتقادی در ایران معاصر و شاید «سرآغاز» آن بود.

در این میان، متجددان عصر قاجار، که بخش مهمی از «تجربه تجدد سیاسی» را به‌ویژه در «نظر متجددانه» خود ارائه می‌کردند، با تأمل در وضعیت حکومت و جامعه، سعی در پیدا کردن بنیانی برای نابه‌سامانی‌های آن داشتند و در این میان، بخش مهمی از این تأملات انتقادی بود. این انتقادات، از یک سو به اساس حکومت وارد می‌شد و با فهمی «جدید» از مناسبات سیاسی، بخش مهمی از «قدیم» سیاست و حکومت را زیر سؤال می‌برد و از سوی دیگر انعکاس چنین رویکردی نسبت به برخی مناسبات در جامعه نیز در ادامه نقد الگوی حکمرانی موجب بسط اندیشه «جدید» شد.

اهمیت موضوع این پژوهش در آن است که بخش مهمی از رویکردهای متجددانه به حکومت در عصر قاجار، که به شکل‌گیری اندیشه مشروطه‌خواهی در ایران منجر شد و الگوی حکومت مشروطه را به‌مثابه الگویی مطلوب و آرمانی ارائه کرد، از نقادی اندیشه «قدیم» در ایران برمی‌آمد. بخش مهمی از «نظر» در «تجربه تجدد سیاسی» این دوره رویکردهای انتقادی به حکومت بود. البته، این نقادی‌ها همه به یک شکل نبود، اگرچه در «بافت» اندیشه «جدید» قرار داشت. اساساً نقد حکمرانی به صورت جدی در نگرش انتقادی به تاریخ و ادبیات و سنت ایرانی و اسلامی تجلی پیدا می‌کند و از این رو «مدرن» است و می‌توان آن را به‌مثابه یک اصل اساسی برای شناخت جهت‌گیری‌های تجددخواهانه در ایران معاصر نیز دید.

مسئله این جاست که رویکردها و الگوهای نقد حکمرانی همگی یک‌جور و یک‌دست نبودند. از آخوندزاده، که آغازگر نقد در وجوه مختلف آن است که رویکردی تندروانه دارد، تا

ملکم، که سمتِ محافظه‌کار منتقدان قرار دارد، اگرچه همگی در بافتِ «تجربهٔ تجدد سیاسی» قرار می‌گیرند، اما نمی‌توان آنان را هم‌سان تلقی کرد و همین موضوع لزوم دسته‌بندی و گونه‌شناسی آن‌ها را برای شناختِ انواعشان لازم می‌کند تا از این طریق تأثیرات آن‌ها را بر جریان‌های فکری سیاسیِ زمانِ خود شفاف‌تر کند. این پژوهش از همین جهت نیز دارای نوعی نوآوری است. هم‌چنین، دسته‌بندی الگوهای نقدِ حکومت به‌مثابهٔ بخشِ مهمی از «تجربهٔ تجدد سیاسی» در ایران است. نقدهایی که در عینِ داشتنِ وجوه سلبی از رویکردهای ایجابی نیز در ایجاد مبانی حکومتِ «آینده» در «افق»ی قابل‌انتظار بهره می‌بردند. به‌هرحال، پرسش اصلی این پژوهش آن است که نقدهای روشن‌فکران به حاکمیت را چگونه می‌توان دسته‌بندی کرد؟

۲. پیشینهٔ پژوهش

در زمینهٔ نقد در عصر قاجار و نقد سیاسی، از منظرهای مختلفی به برخی از موضوعاتِ مقدماتی یا مرتبط به آن پرداخته شده است. از آن‌جاکه آغاز اندیشهٔ انتقادی در ایران عصر قاجار نقد ادبیِ آخوندزاده است، بخشی از پژوهش‌ها به این موضوع بازمی‌گردد و برخی دیگر با رویکرد تاریخی و برخی با رویکرد عمدتاً اندیشهٔ سیاسی به موضوع توجه دارند.

قائمی و هاشمیان (۱۳۹۷) به نمایش‌نامهٔ *سوسمارالدوله* میرزا آقاخان پرداخته و بر آن است که او با به‌کارگیری هدف‌مند شگردهای طنزآفرینی، علاوه‌بر رسیدن به اغراض سیاسی و اجتماعی خود، در بعضی موارد، الگوی مناسبی برای نمایش‌نامه‌نویسان متأخر می‌تواند باشد. هم‌چنین، بیاتلو (۱۴۰۰) داستان یوسف‌شاه یا ستارگان فریب‌خورده را از تمثیلات آخوندزاده بررسی کرده و آن را عصارهٔ نقد سیاسی و اجتماعی آخوندزاده از اوضاع نابه‌سامان عصر ناصری می‌داند که در دیگر آثار او نیز قابل‌مشاهده است.

هم‌چنین، در میان پژوهش‌های تاریخی، باید به نوشته‌های آدمیت اشاره کرد. آدمیت (۱۳۴۰) به اندیشهٔ آخوندزاده توجه می‌کند و مدخل ورود او به بررسی افکار آخوندزاده توجه به انتقاد اجتماعی آخوندزاده در نمایش‌نامه‌های اوست؛ بحثی که می‌توان اصولاً به‌مثابهٔ ورود اندیشهٔ انتقادی به ایران فرض کرد. در این اثر، به انتقادات میرزا فتح‌علی بر تنظیمات میرزا حسین‌خان مشیرالدوله نیز اشاره می‌شود. هم‌چنین، آدمیت و ناطق (۲۵۳۶) در اثر مهم خود ضمن بررسی آثار اجتماعی و سیاسی منتشرشدهٔ عصر قاجار در بخش سوم به «ترقی‌خواهی و انتقادی سیاسی و اجتماعی» می‌پردازند (آدمیت و ناطق ۲۵۳۶: ۸۷-۱۷۰) که «به‌درجات از اندیشه‌های جدید تأثیر پذیرفته و مایه گرفته‌اند [و] به‌درجات نظام سیاسی را به‌انتقاد کشیده و

در مسائل اجتماعی غور کرده‌اند (همان: ۸۷). هم‌چنین، آدمیت (۱۳۵۷) نیز ذیل برخی از مباحث خود درباره‌ی اندیشه‌ی میرزا آقاخان کرمانی برخی از وجوه مهم انتقادی او را بیان می‌کند. آدمیت بیش از همه این مسئله را به آن‌چه می‌توان عقل‌گرایی کرمانی دانست مرتبط می‌داند و در بحث‌های مختلف ذیل تاریخ‌نگاری و بحث‌های اجتماعی و سیاسی او مطرح می‌کند. در پژوهش‌های تاریخی دیگر و در منشأ اندیشه‌ی انتقادی می‌توان به پژوهش‌های علیزاده بیرجندی (۱۳۹۰) توجه کرد که نشان می‌دهد طراحان گفتمان‌های انتقادی آن دوره بیش‌تر دست‌اندرکار ترجمه‌ی متون بوده‌اند و با این ترجمه‌ها، اذهان مردم را درباره‌ی ناکارآمدی نظم سیاسی موجود روشن ساخته و احساس آن‌ها را در تغییر این موقعیت برانگیخته‌اند. هم‌چنین، علیزاده و علیزاده بیرجندی (۱۳۹۳) بر آن هستند که خواب‌نامه‌ها در شکل‌گیری تبیین فکری مشروطیت و طرح مضامینی چون قانون‌خواهی، وطن‌پرستی، آزادی، حقوق زنان، تأسیس مجلس، خرافه‌ستیزی، به‌چالش کشیدن نظم سیاسی موجود، استبدادستیزی، و ... نقش مهمی ایفا کرده‌اند. در همین زمینه، علیزاده بیرجندی و دیگران (۱۳۹۴) خواب‌نامه‌های عصر قاجار را حاوی مضامین انتقادی، سیاسی، و اجتماعی می‌دانند که ضمن به‌چالش کشیدن نظم سیاسی - اجتماعی عصر خویش، مروج افکار نوگرایانه بوده‌اند. آنان برای مصونیت از فضای استبدادی نظرهای انتقادی‌شان را در قالب خواب مطرح کرده‌اند. هم‌چنین، در پژوهش تاریخی مهم درباره‌ی رویکرد آخوندزاده، سالاری شادی (۱۴۰۱) بر آن است که آخوندزاده با تأکید بر دو مسئله خرافات و آغاز عصر جدید در غرب و مواجهه‌ی ایرانیان با آن به افکار و شیوه‌ی مملکت‌داری صفویه پرداخت و در قیاس با سایر سلسله‌های پس از اسلام انتقادهای به‌مراتب بیش‌تری را متوجه صفویان کرده است، تا آن‌جاکه اغلب نقدهای او به دوره‌ی اسلامی به‌صورت تلویحی متوجه صفویه است.

در میان پژوهش‌ها با رویکرد سیاسی و به‌ویژه اندیشه‌ی سیاسی، جواد طباطبایی در دو اثر خود (۱۳۸۵ و ۱۳۸۶) ضمن بحث‌های خود به رساله‌های انتقادی عصر قاجار توجه می‌کند و رساله‌ی مجدییه و شیخ و شوخ را موردبررسی قرار می‌دهد (طباطبایی ۱۳۸۵: فصل‌های ششم و هشتم). هم‌چنین، نقد خودکامگی در آثار کسانی چون آخوندزاده و رویکرد به مفاهیم نوآیین را نیز موردبررسی قرار می‌دهد (طباطبایی ۱۳۸۶). هم‌چنین، حمیدی و ناصری (۱۳۹۸) در ادامه‌ی چنین نگرشی به کشف الغرائب مجدالملک می‌پردازند که به نقد ماهیت حکومت سنتی در ایران براساس نقد حکومت در قالب انتقاد از سلطنت، بی‌کفایتی کارگزاران، و ناکارآمدی نهادهای حکومتی پرداخته است. نویسندگان معتقدند رویکرد مجدالملک بیش‌تر جنبه‌ی سلبی

دارد و الگوی بدیلی درمقابل حکومت سلطنتی ارائه نمی‌دهد. هم‌چنین، در پژوهش ناصری و دیگران (۱۴۰۰)، این مسئله بحث شده است که میرزا آقاخان کرمانی با آگاهی یافتن از مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن به انتقاد از وضعیت جامعه سنتی ایران پرداخت و سعی کرد تا با طرح ایده حکومت مدرن، آن را راه‌کار خروج ایران از عقب‌ماندگی نشان دهد. و نحوه درک او از این مؤلفه‌ها بر نوع نگرش او به علل عقب‌ماندگی ایران و نحوه گذار از حکومت سنتی و استبدادی به حکومت مشروطه و مدرن تأثیرگذار بوده است.

در این پژوهش‌ها، وزن اعتبار آدمیت و طباطبایی به مراتب بیش‌تر است. البته نه آدمیت و نه طباطبایی مرکز بحثشان نقد الگوهای حکمرانی نیست و ذیل مباحث دیگر، به آن‌ها توجه دارند و البته، این توجه در برخی موارد بسیار پررنگ است. در پژوهش‌های دیگر، برخی مباحث در این زمینه باز شده است، ولی هیچ نوع دسته‌بندی مشخص و یک‌جایی از آن‌ها وجود ندارد. بر این اساس، پژوهش حاضر به دنبال آن است که ضمن بهره‌گیری از این آثار، با درنظرداشتن نوشته‌های انتقادی عصر ناصری تا آغاز مشروطیت، یعنی از آخوندزاده تا طالبوف، رویکردهای مختلف را در این زمینه دسته‌بندی کند.

۳. نقد ادبی: پیش‌درآمدی بر نقد سیاسی در عصر قاجار

آنچه را می‌توان «پیش‌درآمدی» اساسی برای «نقد سیاسی» دانست «نقد ادبی» بوده و با آخوندزاده شروع و دامنه آن به نقد تاریخ‌نگاری، نقد اجتماعی، و حتی نقد مذهب نیز کشیده شد. آخوندزاده با پیش‌گامی در زمینه نقد از اصلی‌ترین بانیان اندیشه مدرن در ایران بود. او با شناختی که از فکر مدرن پیدا کرده بود ملاک‌های آن را به‌مثابه ابزاری برای شناخت و نقد «سنت» فکری، سیاسی، اجتماعی، و مذهبی زمانه خود به کار گرفته بود.

او به میراث ادبی، فلسفی، و علمی گذشته با نظری انتقادی می‌نگریست و در آثارش به‌وضوح موافقت یا مخالفت خود را با ایده‌های گوناگون مطرح می‌کرد و با دانشمندان گوناگون به بحث و مجادله برمی‌خواست (آخوندزاده ۱۳۵۷ ب: ۶، مقدمه ویراستار). او «نقد» را قاعده‌ای می‌داند که «در اروپا متداول است و فواید عظیم در ضمن آن مندرج» است و «این عمل را قریتکا (به اصطلاح فرانسه کریتیک) می‌نامد» (آخوندزاده ۱۳۵۵: ۲۹-۳۰). او میان نقد و «نصیحت و موعظه» تفاوت قائل است و این‌ها را برای مبارزه با بی‌عدالتی و جهل و خرافات قبول ندارد (پارسی‌نژاد ۱۳۸۰: ۵۰) به عقیده او، «اگر نصایح و مواعظ مؤثر می‌شد، گلستان و بوستان شیخ سعدی رحمة الله من اوله الی آخره وعظ و نصیحت است. پس، چرا اهل ایران در

مدت شش صد سال هرگز ملفت مواعظ و نصایح او نمی‌باشند» (آخوندزاده ۱۳۵۷ الف: ۲۱۳). او فضیلت نقد را بر نصیحت و موعظه به این خاطر می‌داند که نقد «بر سمت استهزا و تمسخر و سرزنش نوشته شده است و حرص به خواندن کریکا از این ره‌گذر است» (همان: ۲۰۷؛ نیز آخوندزاده ۱۳۵۱: ۲۱-۲۲). نمایش‌نامه‌های آخوندزاده بی‌عدالتی‌های استبداد سیاسی را محکوم می‌کرد. او از طریق نمایش‌نامه‌هایش فرصتی برای نقد تمام جنبه‌های زندگی سستی مسلمانان در ایران و ماوراءالنهر از جمله فساد، خرافات، استعمار، و جهل داشت (Kia 1998: 1). آخوندزاده، با وارد کردن نقد به ساحت تجدد ایرانی رویکردی را ترویج کرد که با آن بتوان عرصه‌های مختلف از جمله حکمرانی را از جنبه‌های مختلف مورد نقد بی‌امان قرار داد؛ کاری که خود نخستین نفر آن بود.

۴. گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی

۱.۴ نقد استبداد در عصر قاجار

۱.۱.۴ میرزا فتح‌علی آخوندزاده

میرزا فتح‌علی آخوندزاده را باید نخستین متجدد ایرانی دانست که در گسست از دنیای «قدیم» با گام گذاشتن در راه نقد و بسط آن به جنبه‌های مختلف زندگی سیاسی-اجتماعی ایرانیان راه را برای نقد حکومت باز می‌کند. آخوندزاده با زبانی جدید و بهره‌گیری از اندیشه‌مدرن به نقد دین، ادبیات، تاریخ‌نگاری، و البته الگوی اساسی حکمرانی پرداخت و برای نخستین بار با به‌کارگیری واژه «دیسپوت» (آخوندزاده ۱۴۰۰: ۳۹۲) «درک» جدیدی از الگوی حکمرانی در ایران عصر قاجار ارائه داد. آخوندزاده با خروج از سنت فکر کهن ایرانی شکلی از تفکر را بنیان نهاد که آن را می‌توان «نقد اندیشه ایرانی» دانست. ادامه «منطقی» چنین رویکردی به نقد الگوهای حکمرانی در آن دوره نیز تسری پیدا کرده و در مفهوم «بنیادین»ی چون «دیسپوت» و «خودکامگی» و بعدتر «استبداد» تجلی پیدا کرد.

آخوندزاده برای نخستین بار در فهم الگوی حکمرانی در ایران از لفظ «سلطنت استبدادیه» (همان: ۳۹۸) استفاده می‌کند که با اندیشه انتقادی او نسبت نزدیکی دارد. بنیان نقد سیاسی آخوندزاده و تعبیر او از سلطنت به «استبدادیه» بیان‌گر وضعیتی است که در آن اساس حکومت بر مبنای «ظلم» است. در این زمینه، آخوندزاده به یکی از معضلات بزرگ عصر قاجار نیز توجه دارد و آن «شاهزادگان بی‌علم و بی‌خبر»ی که «در ولایت‌ها از جانب پادشاه دیسپوت» مقیم هستند و

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۴۵

مردم نسبت به ایشان در کمال رذالت و عبودیت رفتار می‌کنند. ایشان در صدر مجلس نشسته‌اند و مردم، از امرا باشند یا از عوام‌الناس، هنگام دخول به حضور ایشان رکوع کرده و دست بر سینه نهاده می‌ایستند و منتظر می‌شوند که از دهان ایشان چه بیرون خواهد شد. وقتی که به تکلم اقدام می‌کنند از هر طرف صدای بلی‌بلی بلند می‌شود (همان: ۴۱۰).

در این موضوع، ویژگی بسیار مهم پادشاه، که برآمده از خوی استبدادی او نیز هست، حائز اهمیت بسیاری است. آن‌چنان‌که آخوندزاده معتقد است «پادشاه به‌خاطر منافع مَلّت سلطنت نمی‌کند، فقط به‌جهت اغراض نفسانیّه خود سلطنت می‌کند و مَلّت را به‌واسطه تربیتش و اهتمام در حسن حال و حسن اوضاعش به خود مرید نمی‌سازد و او را از خود دور می‌اندازد» (همان: ۴۱۲).

میرزافتح‌علی با نگاهی انتقادی به همه عرصه‌های فکری و اجتماعی بیش از هرچیز راه خروج را تحوّل فکری می‌دانست. درعین‌حال، او را می‌توان منتقدی دانست که درد را فهمیده بود، اما به ارائه راه درمان به‌صورت بنیادین وارد نشده بود. اگرچه «تلویحاً استدلال می‌کند که استقلال و پیشرفت ایران تنها از طریق دگرگونی اساسی نظم اجتماعی سستی و ایجاد نهادهای سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی مدرن با الگوبرداری از کشورهای اروپای غربی امکان‌پذیر است» (Kia 1995: 432).

۲.۱.۴ میرزا آقاخان کرمانی

درکنار آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی نیز به‌صراحت به نقد استبداد می‌پردازد. به‌نظر او

حق سلطنت متفرده مستبده و حکومت دیسپوت برای احدی از ملوک نیست، زیرا که این‌گونه سلطنت به حکومتی منجر خواهد شد که در اعمال خود و به هیچ قانون مشروطه و مقید و مربوط نباشد و مال و جان مردم بلاحد و انحصار تسلط داشته همیشه به هوای نفس خود رفتار بکند و مردم در تحت سلطنت او عبد ذنی و رذیل و از حقوق آزادی و بشریت محروم و سفیل باشند (کرمانی ۱۳۳۹: ۱۱۶).

به‌نظر او، «ما رعیت ایران امروزه لگدکوب ظالمان خون‌خوار داخله و سرزنش ملامت و توبیخ خارجه و ملل متفرقه شده‌ایم و فردا پای مال سم ستوران لشکر و اسیر دست سالدات و عسکر ایشان خواهیم شد» (کرمانی ۲۰۱۴: ۱۹۲). او در جایی با طنزی تلخ می‌نویسد:

بنده عرض می‌کنم هرکه گفته است ایران درجه و میزان و قانون و حدی از برای دولت و حکومت نیست، ندانسته گفته است. درجه ظلم در حق مظلوم و پایه ستم حاکم درباره

محکوم به قدرت حد قوت و قدرت حاکم است. هر قدر که ممکن باشد و بتواند در حق رعیت ظلم می‌نماید و هر چه نکرده توانسته، نه این که نخواسته است (کرمانی ۱۳۵۴: ۱۶۴).

نقد اساسی میرزا بر اختیارات بی‌حدی است که در آن زمان برای پادشاه وجود داشت و در این باره چنین می‌نویسد:

حقوق پادشاه بر رعیت این ایران ویران نه تنها گرفتن مال و جان و باددادن عرض و ناموس ایشان است، بلکه تا آنان را به ممالک خارجه نفروشد و تا آخر فرد ایرانی را بر خاکستر نشانند ... حقوق خویش را از ممالک ایران ادا کرده نبینند (کرمانی ۲۰۱۴: ۱۹۳-۱۹۴).

در همین زمینه و در ایام تبعید، در نامه‌ای به ملکم می‌نویسد: «امورات ایران در هذله‌السنه خیلی هرج و مرج است هر چه این دستگاه بیش تر دوام بکند خطرات انهدام و اسباب انقراض پیش تر می‌آید و بیش تر می‌شود»، چراکه

دوام این حالت نفرت عامه را می‌افزاید و رجال سابق را از میان برمی‌دارد و اوضاع بچه‌بازی بیش تر رونق می‌گیرد. اعلی‌حضرت همایونی روزبه‌روز حالت طفولیت بر مزاج مبارکشان غلبه می‌کند. وزرا هم روزبه‌روز خرت‌تر و احمق‌تر می‌شوند. درین صورت، چه‌طور ممکن است تصور نمود بقای این حالت را چون هنوز در مردم ایران فیلاسوفی قوتی ندارد و همه مستضعفین و محتاج (فنا‌تیزم) هستند (کرمانی ۱۳۶۸: ۶۰).

نقد او در این جا یادآور نگرش آخوندزاده نیز هست و مبتنی بر «تجربه»‌هایی است که او در طول زندگی خود داشته است. در ادامه این رویکرد، میرزا آقاخان در نگاهی الهیاتی از زاویه‌ای دیگر و کمی عمیق‌تر به موضوع توجه می‌کند و در رساله ماشاءالله به این مسئله اشاره دارد که

اهالی ایران خدا را هم مثل پادشاه و بعضی از شاه‌زادگان خود فرض می‌کنند که طالب ... تملقات و چاپلوسی‌های بی‌معنی می‌باشد و دائماً از این که بگویند همه کارهای ما در زیر سایه عنایت شما درست می‌شود و خرابی و آبادان دنیا به دست شما است (کرمانی ۲۰۱۶: ۶۶-۶۷).

در جای دیگری نیز از قول اهالی اروپا می‌گوید:

ما از برای تمام ملل وحشی و امم باربار [بربر] عالم در معیشت و حکومت و معاشرتشان قانون و نظام دیده‌ایم. ایران ابداً قاعده و قانون و قرار و سعی در حکومت و سلطنت ایشان ندیده‌ایم. مملکتی که پایه و درجه و نهایتی از برای ظلم و تعدی آن نیست. متحیریم آن ملت چه‌طور و چه‌سان زندگی می‌نمایند و چگونه تا حال اسم آنان باقی مانده، و خیلی

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۴۷

عجیب است که تاکنون ملت ایران به کلی از صفحه جهان محروم و نابود نشده‌اند و بازمانده‌اند (کرمانی ۱۳۵۴: ۱۶۴).

بنابراین، آنچه به عنوان اساس خرابی و انحطاط و ویرانی مملکت در نظر گرفته «استبداد» است. هم‌چنین، نقدهای میرزا آقاخان ذیل معرفت تاریخی او نسبت به ایران زمین است. در انتهای آیین سکندری به بحثی می‌پردازد که انعکاسی از اندیشه مشروطه‌خواهی وی نیز هست. او ضمن اشاره به عظمت ایران و توجه به این موضوع، که «دول سائر در اصلاحات احوال عمومیّه جمهوریّه خود می‌کوشند»، به نقد ایرانیان پرداخته و تذکر می‌دهد: «شما در دام هوا و هوس و تخریب ملک و ملت به اغراض نفسانی و فواید جسمانی مشغول» هستید. سپس، انذار می‌دهد:

اگر چشم اعتساف را بسته به نظر عدل و انصاف ملاحظه کنید، در این تاریخ از الطاف رحمانی و تصادفات زمانی روایح طیبیه و نفحات روحانیّه عدالت و تأسیس اساس مدنیّت و مشروطیت به تأییدات غیبی و توفیقات لاریبی گردیده ... دنائت و رزالت را کنار گذارده تفاق و وفاق را پیشه خود کرده هر اساسی که مباین و مخالف بنیان حصین و بنیاد زرین سیاسیه و منافی لوازم و مقتضیات و فواید خیریه عمومیّه جمهوریّه است مطرود و نابودش سازید (کرمانی ۱۳۲۶ ق: ۶۲۹).

بنابراین، می‌توان گفت رویکرد انتقادی میرزا دراصل و اساس متوجه شخص پادشاه و درادامه مردم است. البته، نگرش او در هر دو زمینه انقلابی است و بیش از همه با انتقادات تند خود نسبت به مردم سعی دارد تا تخم اندیشه انقلابی را در زمین جامعه ایران بکارد.

۳.۱.۴ میرزا عبدالرحیم طالبوف

طالبوف نیز از «متجددان متقدم»ی است که با تمسک به «نقد» وارد بحث درباره حکمرانی می‌شود. بخشی از نقد او چونان آخوندزاده و میرزا آقاخان به استبداد است و بخشی دیگر نقدهایی است که به مشروطیت وارد می‌کند. طالبوف بر قانون‌خواهی اسلاف خویش تکیه دارد و ملاک «قانون» را برای «نقد حکمرانی» در نظر می‌گیرد. بر این اساس، با اشاره به «سلطنت مطلقه» آن را به دو نوع تقسیم می‌کند: یکی آن نوع که «اداره مملکت با قانون است که او را پادشاه وضع نموده، خوب یا بد و مناسب یا نامناسب به حال ملک و ملت، تبعه اختیار تمرد ندارد وضع و اجرای قانون هر دو در یک دستگاه متعلق به پادشاه است» که مثال آن را روسیه قدیم و عثمانی می‌داند. نوع دوم سلطنت مطلق را آن می‌داند که «پادشاه برای اداره مملکت

قانون، که دستورالعمل عمومی باشد، نوشته و مملکت براساس «عواید قدیمه» یا «آیین مذهبی» اداره می‌شود» و مثال این نوع حکومت را ایران، افغانستان، و چین و هر دو را «حکومت ظالمه» می‌داند (طالبوف ۱۳۵۶: ۱۹۵). از نظر او، حکومت مطلقه حکومتی فاقد عدل است و در آن هم جهل و فقر زیاد است و هم «انتظام داخله و صولت خارجه» وجود ندارد. درمقابل، ملل متمدنه را مللی می‌داند که با قانون اساسی اداره می‌شوند و کشورهایی با سلاطین مطلقه را «غیرمتمدن» محسوب می‌کند، چراکه «سلطان و تبعه به یک درجه منفور تمدن می‌باشند» (همان: ۱۹۶-۱۹۷). البته، او از همین منظر، به مشروطیت می‌رسد. باید به این نکته توجه داشت که گسترش نگرش انتقادی به حکمرانی یکی از بنیادهای «سلبی» مشروطه‌خواهی در ایران عصر قاجار است که در آن با تعبیر جدیدی که از «استبداد» و «حکومت مطلقه» می‌شود و این مفهوم بسیار مهم بر اثر «نقد حکمرانی» وارد گفتار سیاسی ایرانیان می‌شود و در مشروطیت، مفهوم «استبداد» با این مضمون مشخص در بخش مهمی از گفتار سیاسی آن روزگار به چشم می‌خورد.

۲.۴ نقد «روش‌های حکمرانی» بدون نفی مستقیم استبداد

۱.۲.۴ میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله

ملکم خان را می‌توان نماینده این «گونه» از نقد سیاسی در عصر قاجار دانست. این نوع نگاه او، چه در زمانی که کارگزار حکومت بود و چه زمانی که نوعی از «اپوزیسیون» آن محسوب می‌شد و در قانون به ترویج ایده‌های انتقادی خود با صراحت بیش‌تری می‌پرداخت، چندان تغییری پیدا نمی‌کند. نوعی «نقد محافظه‌کارانه» و معطوف به «اصلاح روش‌های حکمرانی» را می‌توان در این گونه از نقد دید.

او همه‌جا نظم و ترتیب و آسایش «جميع ترقیات یوروپ» را از حُسن «دستگاه دیوان» می‌داند و با اغراق و برای بزرگ نشان دادن اهمیت این دستگاه می‌نویسد که اگر این دستگاه دیوان از کشورهای اروپایی برداشته شود، «در همان ساعت» تمامی کشورهای اروپایی به «بلوچستان» تبدیل خواهند شد. او در اهمیت این وضعیت و این دستگاه اغراق فراوانی می‌کند و همه‌جا به دنبال این است تا با بزرگ‌نمایی این مسئله شاه را متوجه اهمیت آن کند. به اعتقاد ملکم، هرچه قدر ما در صنایع و اختراعات از ملل اروپایی عقب افتاده باشیم، در فقره «ترتیب دستگاه دیوان» صد مرتبه بیش‌تر عقب مانده‌ایم (ناظم‌الدوله ۱۳۸۱: ۲۹-۳۰). ملکم با اشاره به این که اولیای دولت ایران شصت سال است که درصدد «اخذ تنظیمات

فرنگ» هستند و تاکنون به این مهم دست نیافته‌اند و حتی برعکس دچار تنزل قدرت شده‌اند، دلیل آن را این مسئله می‌داند که اولیای دولت «اصول نظم را به‌هیچ‌وجه ندیده» حواس خود را منحصر به تقلید فروعات کرده هرچه در اخذ فروعات بیش‌تر اهتمام کردند از اصول نظم دورتر افتادند (همان: ۶۸-۶۹). او ضمن این‌که حکمرانی کشورهای اروپایی را برپایه اداره قانون می‌داند که براساس آن تکالیف و وظایف عمال دولت به حکم صریح قانون محدود و معین شده و در اجرای آن به‌هیچ‌نحوی نمی‌توان دخل و تصرف کرد، عوامل اجرای قانون را به چرخ تشبیه می‌کند و با نگرشی انتقادی می‌گوید «جميع عمال دیوان، مثل چرخ‌های ساعت، برطبق حکم دولت، بی‌اختیار حرکت می‌کنند». او عمال دولتی ایران را باعث خرابی وضع دولت می‌داند و هر حکمی که پادشاه بکند عمال درمقام عمل برنمی‌آیند. او چاره معایب و راه ترقی را در این می‌داند که «اداره اختیاری را باید مبدل کرد به اداره قانونی». او «تفسیر نظم ایران» را در «همین دو کلمه» می‌داند و تاوقتی‌که حکمرانی تبدیل به اداره قانونی نشود ما باز «لامحاله همان خواهیم بود که همیشه بوده‌ایم» (همان: ۷۷-۷۹). در جایی دیگر، ملکم ضمن انتقاد از وضعیت مالیه از تمثیل چرخ استفاده می‌کند و می‌نویسد: «چرخ‌های مالیه دنیا را به‌کلی تغییر داده‌اند و اولیای دولت علیه ابداء و اصلاً نمی‌خواهند» (ناظم‌الدوله ۱۳۹۶: ۱۲).

نگرش انتقادی ملکم درباره حکمرانی قاجار «محافظة کارانه» است. چه در زمانی‌که کارگزار حکومت و «متفکر اصلاح دستگاه دیوان» (نورایی ۱۳۵۲: فصل هفتم) و خواهان «سلطنت مستقل منتظم» (اکبری ۱۳۸۲) بود و چه زمانی‌که در «قانون» بی‌پروا تر می‌نوشت. در همان‌جا، معتقد بود «شاه ایران شاه بی‌نظیر و طالب ترقی است و بهتر از این پادشاه یافت نخواهد شد. اما هزار حیف که ایران قدر او را ندانستند و آن وجود مبارک را از بس خسته و از کار دولت بی‌زار کردند که آخر الامر ناچار جمیع حقوق و امور سلطنت را وا گذاشت به امین‌السلطان» (روزنامه قانون ۱۳۵۴: ۷). چنین سخنی را می‌توان به‌صورت روشنی درمقابل اندیشه انتقادی آخوندزاده و توصیفاتی دید که او برای «دیسپوت» به‌کار می‌برد.

۲.۲.۴ میرزایوسف‌خان مستشارالدوله

میرزایوسف‌خان مستشارالدوله، اگرچه چندان به داشتن فکر انتقادی معروف نیست، اما سرآغاز ورود او به بحث قانون‌خواهی انتقاد از وضعیت جامعه و تلویحاً «روش‌های حکمرانی» است. صریح‌ترین موضع را در این زمینه باید در مقدمه یک کلمه دید. جایی که می‌نویسد:

چرا این طور غافل و معطل نشست‌اید و چرا از حالت ترقی سایر ملل اندیشه نمی‌کنید ... در همسایگی شما، جمیع کارها و امورات اهالی در محکمه‌های منتظمه از روی قانون بر وفق حقانیت فیصل می‌یابد در دیوان‌خانه‌های شما هنوز یک کتاب قانون نیست که حکام عرف تکلیف خود را از روی آن بدانند در همسایگی شما هرکس بدهی خود را بی‌مُحصّل آورده به دیوان می‌دهد در ملک شما حکومت را مجبور به گماشتن تحصیل‌داران می‌کنند (مستشارالدوله ۱۳۹۴ الف: ۲۶۶-۲۶۷).

از این منظر، مستشارالدوله بحثی سلبی-ایجابی در نگاه به روش حکمرانی می‌کند و درعین این‌که مدرن و «انقلابی» است محافظه‌کارانه و به‌دوراز صراحتی که در گفتار آخوندزاده وجود دارد. محافظه‌کارانه به این معنا که او «غرض» خود از نوع حکمرانی را در این‌جا مخفی می‌کند تا بتواند به «غرض» آشکار خود یعنی یک کلمه قانون برسد. او در این زمینه با لحنی انتقادی می‌نویسد: «اهل مملکت شما از اصل مطلب دور افتاده‌اند ... بعضی از شما نظم و ترقی فرنگستان را از فروعات غیر برقرار می‌دانید». بلافاصله، پس از این وجه «سلبی» اشاره می‌کند که

یک کلمه که جمیع انتظامات فرنگستان در آن مندرج است کتاب قانون است که جمیع شرایط و انتظامات معمول‌بها، که به امور دنیویه تعلق دارد، در آن محرر و مسطور است و دولت و امت معاً، کفیل بقای آن است چنان‌که هیچ فردی از سکنه فرانسه یا انگلیس یا نمسه یا پروس مطلق‌التصرف نیست یعنی در هیچ کاری که متعلق به امور محاکمه و مرافعه و سیاست و امثال آن باشد به هوای نفس خود عمل نمی‌تواند کرد شاه و گدا و رعیت و لشکری در بند آن مقید هستند و احدی قدرت مخالفت به کتاب قانون را ندارد (همان: ۲۶۷-۲۶۸).

به‌واقع، وجه ایجابی «نقد» مستشارالدوله تاحد زیادی «انقلابی» است، به این معنا که نمی‌توان با تکیه‌کردن بر الگوی کهن حکومت، که در اندیشه کسی چون آخوندزاده به «سلطنت استبدادیه» تعبیر شده و وجهی سلبی پیدا کرده بود، در ورود به عداد دول کونستیتوسیون، وجهی ایجابی پیدا می‌کرد. تعبیری که او در نامه معروفش به مظفرالدین میرزا ولی‌عهد به‌کار می‌برد و داهیانه «انقلاب»ی را می‌بیند که افقش در اندیشه خود او نمایان شده بود. او «اندکی پیش از آن‌که روی در نقاب خاک کشد» در نامه‌اش «واپسین سخنان خود را درباره ضرورت اعطای قانون اساسی نوشت و هشدار داد که اگر دولت به اختیار تن به حکومت قانون ندهد، به وهن و خفت، مشروطیت بر او تحمیل خواهد شد» (طباطبایی ۱۳۸۶: ۲۵۲). مستشارالدوله این سخن را با لحنی نسبتاً تند و صریح و انتقادی به ولی‌عهد وقت قاجار متذکر می‌شود.

او می‌نویسد:

مملکت وسیعۀ ایران، که وطن اصلی و خانۀ واقعی شاهنشاه اسلام است، به عقیدۀ کافۀ سیاسیون، در محل خوف و خطر است، زیرا ترقیات شدیدالسرعۀ همسایگان و افعال و اغفال خودسرانه و بی‌باکانۀ درباریان قوای چندین‌هزارسالۀ دولت ایران را به‌طوری از هم متلاشی و دچار ضعف و ناتوانی صعب نمود که علاج آن از قوه و قدرت متوطنین این مرز و بوم به‌کلی خارج است، ولی عقیدۀ حکما و سیاسیون جمهور ملل متمدنه بر این است.

او این نکته مهم را متذکر می‌شود که

رفع خطرات و چارۀ اشکالات ایران را به همین دو کلمه می‌توان اصلاح کرد که باید از اعمال گذشته چشم پوشید و شروع به تأسیس قوانین تازه نمود. از این راه می‌توان احترام و اعتبار سابقۀ دولت و ملت قدیم ایران را در انظار اقوام خارجه و ملل متمدنه و همسایگان مجدداً جلب کرد و این مطلب در نظر خردمندان مستقیم‌الادراک چنان واضح و آشکار است که محتاج به هیچ دلیل و برهان نیست.

میرزا به خطر وجود کارگزاران بی‌کفایت، که نقش مهمی در عقب‌ماندگی مملکت دارند، وقوف کامل دارد. ضمن توجه به این موضوع می‌نویسد:

باین حال، اشتباه وزرا و درباریان دولت از حیث امکان و قدرت انسان به‌طور یقین خارج است که بتوان عظمت و اقتدار سلطنت قدیمۀ ایران را در این دور زمان مجدداً به وسایل نیاکان خود در خارجه و داخلۀ مملکت نگاه‌داری و حفظ نمود.

و چارۀ خلاصی از این وضعیت را در این می‌داند که

اگر دولت وضع قانون و تنظیمات را در مملکت مقرر فرماید، معلوم خواهد شد که این الفاظ مزخرف در هیچ‌یک از درباریان و ادارات ممالک کنستیتوسیون وزن و قیمتی ندارد الا در نزد دول آسیا. اگر دولت‌های همسایه مبنای کارشان از روی دستورالعمل‌های وزرا و حکام و مأمورین پولیتیکی ایران، رابطۀ سیاسی و تجاری در مملکت خود جرئت داشتند یا می‌توانستند با دیگران مبادله نمایند.

او داهیانه این پیش‌بینی انقلابی را می‌کند «که با این ترقیات فوق‌العاده اروپاییان، چندی نخواهد گذشت که موقع حال اهایلی ایران مقتضی آن خواهد شد که لابد و لاعلاج، دولت ایران در سخت‌ترین روزگار در عداد دول کنستیتوسیون برمی‌آید» (مستشارالدوله ۱۳۹۴ ب: ۲۵۷-۲۶۵).

۳.۲.۴ میرزا محمدخان مجدالملک

همزمان با نگارش یک کلمه یکی از رجال تجددخواه آن روزگار نیز در «بافت»ی نزدیک به اندیشه مستشارالدوله به نقد الگوی حکمرانی می‌پردازد. میرزا محمدخان مجدالملک در کشف الغرایب، که به رساله مجدییه (مجدالملک ۱۳۲۱) معروف است، از درون دستگاه دیوان، در حالت تنزل مملکت می‌نگرد و از اخلاق سیاسی طبقه حاکم سخت نکوهش می‌کند و می‌نویسد: «چند نفر صیاد وحشی خصال شاه‌شکار قلب شاه را طوری صید اراده و رأی خود گردانیده‌اند که دقیقه‌ای نمی‌گذارند از گشتن صحرا و کوه و کشتن حیوان تسبیح‌گو فارغ شود» (همان: ۲) بر این اساس، مجدالملک اگرچه با دید انتقادی به وضعیت حکمرانی می‌نگرد، اما مشکل اصلی را به دوش «چند نفر صیاد وحشی خصال» می‌اندازد و انتقاد اصلی را متوجه آنان می‌داند. درعین حال، به «سازوکارهای» حکومت نیز توجه دارد و به نقد آن‌ها نیز می‌پردازد، از جمله ناسخ و منسوخ‌بودن احکام دولتی است و می‌نویسد: «احکام ملت‌ی و دولتی از اعتبار افتاده، یک حکم [در دست کسی] نیست که ناسخ آن در دست مدعی نباشد» (همان: ۸). این اشاره به مسئله مهمی بازمی‌گردد و آن نبود نهادهای مشخص در ساختار حکومتی است.

۳.۴ نقد کوشش‌های تجددخواهانه حکمرانی

بخش دیگری از نقد الگوهای حکمرانی به کوشش‌های نظری و عملی تجددخواهانه بازمی‌گردد که از عصر ناصری شروع و حول «قانون» و «مشروطه‌خواهی» قرار داشت. دو چهره مهم به‌رغم تفاوت‌ها به «نقد کوشش‌های تجددخواهانه حکمرانی» می‌پردازند. یکی آخوندزاده است که با دید نه‌چندان مثبت به قانون‌خواهی از منظر گسترش سواد و آموزش به آن می‌نگرد و دیگری میرزا عبدالرحیم طالبوف است که مشروطیت را موضوعی می‌داند که نیاز به مقدمات فرهنگی مفصلی دارد.

۱.۳.۴ میرزا فتح‌علی آخوندزاده

میرزا فتح‌علی به دلیل تأکید بیش از اندازه بر مسئله اصلاح خط به‌رغم این‌که خودش را در «مسلك پروقره» و «لیبرال» می‌دانست چندان به کوشش‌های قانون‌خواهی در آن دوره توجه نداشت و آن‌ها را مفید نمی‌دانست و به «نقد» تلاش‌های کسانی چون میرزا یوسف‌خان و میرزا حسن‌خان سپهسالار می‌پرداخت. این جنبه از «نقد» او را نیز باید در ادامه تفکر انتقادی او نسبت به جامعه دانست و در این‌جا نیز نگاهش رو به جامعه است تا حکومت. اگرچه او «حکمرانی» مبتنی بر «دیسپوتیسم» را به کل نفی می‌کند، رفتن به سمت ایجاد دستگاه‌ها و نهادهای

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۵۳

جدید و نیز تلاش‌ها برای قانون‌خواهی را بدون «پیش‌زمینه»های موردنظرش نمی‌پسندد و به آن‌ها انتقاد می‌کند. در این زمینه و در نقد یک کلمه می‌نویسد:

رساله [ای] که شما از یورپا آورده بودید و جمیع آیات و احادیث را نیز به تقویت مدعای خود در آن رساله دلیل شمرده بودید نتیجه خیالات یوروپاییان است. زعم شما چنان بود که اتخاذ آن برای تحصیل مراد کافی است. اما غافل بودید از این‌که ترقی معنوی و خیالی بدین ترقی صوری و فصلی سبقت و تقدم نجسته است اتخاذ تجربه دیگران حاصلی نخواهد بخشید وقتی که انسان باسواد خیال و طرح‌اندازی عقول تجربه پی نبرده باشد (آخوندزاده ۱۳۵۷ الف: ۲۶۸).

اگرچه او یک کلمه را «کتاب بی‌نظیر» و «یادگار خوب» می‌داند که برای «ملت مرده» نوشته شده است (آخوندزاده ۱۳۵۱: ۹۶)، اجرای عدالت را براساس قانون شرع ممکن نمی‌داند، زیرا در شرع مساوات حقوق میان افراد وجود ندارد؛ هم‌چنین «حریت شخصیه» را نیز به‌خاطر به‌رسمیت‌شناختن برده‌داری در اسلام قابل‌اجرا نمی‌داند. او این اصول را در معنی جدید آن استفاده می‌کند و هنگامی که از «عدالت» یا «حریت شخصیه» نام می‌برد مفاهیم جدید آن را مدنظر دارد (همان: ۹۷-۹۸).

او وضع قوانین را بدون ایجاد پایه‌های فکری و نیز گسترش سواد در میان مردم بی‌فایده می‌داند و بر این اساس درباره اقدامات قانون‌خواهانه میرزا حسین خان می‌نویسد:

می‌گویند پسر میرزانی‌خان (سپهسالار) در طهران بنای وضع قوانین گذاشته است. دیوانه است. نمی‌دانیم که این قوانین را که خواهد خواند. وقتی که ملت کلاً و عموماً بی‌سواد است، گذشته‌ازاین‌که بی‌علم و معرفت است. مگر سواد چند نفر خواص به‌جهت قوانین و تنظیمات کفایت می‌کند (آخوندزاده ۱۳۵۷ الف: ۱۹۷).

او تغییر الفبا را بر هر «عمل» متجددانه‌ای مقدم می‌داند و در نامه‌ای به ملکم می‌نویسد:

راه‌آهن واجب است، اما تغییر الفبا واجب از آن است. تلگراف واجب است، اما تغییر الفبا واجب از آن است. وضع قوانین دولتی واجب است، اما تغییر الفبا واجب از آن است. این کلمات هویدا است که مخالف وضع قوانین دولتی نیستیم، نهایت تغییر الفبا را از آن مقدم شمرده‌ام. به‌علت این‌که بدون تربیت ملت قوانین فایده نخواهد بخشید (همان: ۲۲۸).

۲.۳.۴ میرزا عبدالرحیم طالبوف

کوشش انتقادی دیگر در این زمینه از سوی طالبوف در اوان مشروطیت صورت گرفت. او در «نقد» مشروطیت هم به «وجه اجتماعی» و هم به «وجه سیاسی» آن به‌مثابه وضعیتی که در

روش‌های حکومت است توجه دارد. در نظر طالبوف، قانون یکی از اصلی‌ترین بنیان‌های مدرن برای کسب قدرت و حکمرانی است.

طالبوف به‌درستی به این نکته اشاره می‌کند که در هیچ‌جای دنیا بدون وجود قانون اساسی و قبل از وضع همه قوانین در شعبات مختلف اداره کشور مجلس تشکیل نمی‌شود (طالبوف ۱۳۵۷: ۹۵). بعد از تأسیس مجلس در نامه‌ای به دهخدا می‌نویسد:

کدام دیوانه در دنیا بی‌بنا عمارت می‌سازد؟ کدام دیوانه بی‌تهیه مصالح بنا را دعوت به کار می‌نماید؟ کدام مجنون تغییر رژیم ایران را خلق‌الساعه حساب می‌کند؟ کدام پیغمبر می‌توانست این عوایق را زودتر از ده سال از میان بردارد و راه ترقی را عراده‌رو بکند که حسین بزاز یا محسن خیاط یا فلان آدم خواست بکند؟ (طالبوف ۱۳۲۹ ق: ۵۴۹).

به‌نظر او، قانون اساسی بدون استحقاق به دست ایرانیان افتاده است و مشروطیت و قانون اساسی را یا «از فشار ظلم و استبداد» می‌داند که «مردم یک‌دفعه آسوده شده و به‌شعف آمده محو و مبهوت» شده‌اند و یا آن را محصول «پیشوایی علما و روحانیان همه مردم ایران» می‌داند که «استغناء روحانی و حیثیت وجدانی که خودشان هم نمی‌توانند تشخیص بدهند به‌عمل آورده» (آذرمرتضوی ۱۳۳۴ ق: ۳۱-۳۲). او هرکس که بیداری ملت را عبارت از چندهزار نفری که در راه مشروطه قیام کردند بداند و به ریسمان پوسیده آن‌ها هیزم بچیند دیوانه محسوب می‌کند (همان: ۵۵۰).

به‌اعتقاد او، بدون وجود الزاماتی، آزادی و قانون و مشروطیت ایجاد نمی‌شود و آموزش و پرورش را پیش‌شرط اصلی مشروطیت و قانون در ایران می‌داند و اشاره دارد که مانع یادگیری و سوادآموزی در ایران «صعوبت الفبای ما» ست و افسوس می‌خورد که «بزرگان ما در اصلاح این معایب این مسئله» مهم، که «روح ترقی ملتی و حصن حفظ حوزه مذهب اسلام است، به‌قدر ذره‌ای اعتنا ندارد و قابل‌ذکر نمی‌دانند» (طالبوف ۱۳۳۶: ۱۱). او نیز مانند آخوندزاده در این مسئله مبالغه می‌کند، گرچه او در مسئله تعلیم و تربیت بیش‌تر به ترویج علوم جدید با زبان ساده به کودکان بیش‌تر توجه دارد تا مسئله اصلاح خط، ولی باز مانند برخی دیگر از روشن‌فکران ایران ساده‌انگارانه می‌خواهد علت‌العلل مشکلات ایران را به امر الفبا و مشکل بودن آن کاهش دهد. هم‌چنین، به‌نظر او، «آزادی ثروتی است عمومی موروثی، او را به وارث بالغ باید تسلیم نمود». او تذکر می‌دهد «ایران باید بفهمد که این هیجان مختصر و این مرحمت بزرگ برای آن‌ها چه تکالیف شاقه را دائمی و موجب است و چه مخارج گزاف در پیش است» (همان: ۲۴).

او در *ایضاحات درباره آزادی* که، رساله‌ای درباره فواید مجلس شورای ملی و نیز لزوم ایجاد آن است (افشار ۱۳۴۴: ۵۴)، به نقدی بر نخستین «تجربه» مجلس در ایران می‌پردازد و چون خود عضو این مجلس بود و به دلایلی در آن حضور نیافت، می‌توان نقدش را حساب‌شده و نه از سر کینه و عداوت با مجلس مورد توجه قرار داد. او نقد خود بر مجلس را «کرتیکه» می‌نامد و معتقد است اگر در رفتارها و گفتارهای مربوط به منافع ملی «کرتیکه» یعنی «تشریع مصایب و محسنات وجود نداشته باشد» ملت پیشرفت نمی‌کند. به اعتقاد او، اساس ترقی و تمدن از همین تشریح مصائب و محسنات سرچشمه می‌گیرد. او به درستی عدم وجود نقد را برای جامعه مضر می‌داند و تذکر می‌دهد «اگر این تشریح و کرتیکه نباشد ما یا از حرارت خودپسندی محامد خود می‌سوزیم یا از برودت تکرار معایب خویش منجمد می‌شویم» (طالبوف ۱۳۵۷: ۱۰۰) و بر این اساس، به نقد مشروطیت می‌پردازد و ضمن اشاره به «نظام‌نامه» مجلس، میان «نظام‌نامه» و «قانون اساسی» تفاوت می‌گذارد. به نظر او، «نظام‌نامه» صرفاً سندی است که ملت حق دارد به وسیله آن توسط وکلای خود در مصالح امور خودشان وضع قانون و مطالبه اجرای آن را بکنند و اگرچه در این نظام‌نامه حقوق ملت تاحدی معین گشته، «حقوق دولت یا شخص پادشاه به قرار سابق مبهم مانده» است (همان: ۱۲۰).

نقد طالبوف را در عین حال باید مبتنی بر «واقع گرایی» او نیز دانست. او، در حالی که به اندیشه مشروطیت توجه دارد و «قانون» را به مثابه یکی از اصلی‌ترین راه‌های خروج مملکت از بحران و افتادن در جاده ترقی می‌داند، «خیال‌اندیش» نیست. اگرچه این «خیال‌اندیش»ی را تاحدی می‌توان در ملکم دید. به خصوص در «قانون»، زمانی که به تصور خود، به بیان امروزی، به دنبال «راه‌کار» برای بسط قانون‌خواهی است.

۵. نتیجه‌گیری

در گونه‌شناسی ارائه شده و در ارزیابی آن‌ها می‌توان گفت که متجددان ایرانی به دو دسته تقسیم می‌شدند: درون و برون‌حکومتی. با مذاقه در رویکرد کسانی چون آخوندزاده، میرزا آقاخان، و طالبوف، که بیرون از حکومت و مملکت زندگی می‌کردند، نقدهای صریح‌تر و تند آن‌ها بر حکومت و تأکید بر بی‌رسمی و ظلم حکام و بی‌قانونی و استبداد بیان‌کننده تأثیر محیط بر اندیشه و یا حداقل نوع بیان آن است. از سوی دیگر، رویکرد کسانی چون ملکم و مستشارالدوله و مجدالملک، در عین انتقادی بودن، سمت و سویی محافظه‌کارانه دارد و بیش از همه روش‌های جاری حکمرانی را مدنظر داشته و اگرچه در گنه خود «انقلابی» است، بیان آن به هیچ‌ نحو

نمی‌توانسته تندوتیز باشد. درعین حال، این موضوع را می‌توان به اسلوب نقد این دو گروه از متجددان نیز تسری داد.

در ارزیابی نقد الگوهای حکمرانی، باید به این موضوع توجه کرد که منتقدان عصر قاجار همگی در رویکرد انتقادی خود به‌درستی متوجه نقص‌های بسیار مهمی در حکمرانی شده بودند. «نقد استبداد»، «نقد روش‌های حکومتی بدون نفی مستقیم استبداد»، و «نقد کوشش‌های تجددخواهان حکمرانی» دانست. اولی با شکل‌گیری مفهوم «دیسپوت» در اندیشه آخوندزاده و تداوم آن در مفهوم «استبداد» بود. دومی کوشش‌های کسانی چون ملکم و مستشارالدوله و مجدالملک بود. و سومی در اندیشه آخوندزاده در نقد کوشش‌های قانون‌خواهان عصر ناصری و نقد مشروطیت توسط طالبوف به‌وجود آمد.

چنان‌که در هرکدام از گونه‌های نقد حکمرانی دیده شد، تأکید بر واقعیت‌های انکارناپذیری بود که در جامعه و حکومت آن زمان وجود داشت. نقدهای کسانی چون ملکم، اگرچه شکلی ملایم و محافظه‌کارانه داشت، بیان‌کننده ناکارآمدی حکومتی بود که دیگر نمی‌توانست با روش‌های قدیمی در دوران جدید حکمرانی کند. به بیان امروزی، الزامات حکمرانی را کسانی چون ملکم و مستشارالدوله فهمیده و سعی داشتند از درون بافت قدرت به‌صورت بنیادین آن را اصلاح کنند. همین رویکرد را نیز می‌توان در وجهی دیگر در متجددان بیرون از حکومت دید که حتی پا فراتر گذاشته و به نقد همین رویکردهای «جدید» نیز پرداختند. متجددان متقدم ایرانی به‌درستی متوجه شده بودند راه خروج از نابه‌سامانی و بحرانی که گریبان‌گیر مملکت شده بود بیش از همه تغییر در اساس حکمرانی است. اگرچه نگاه کسانی چون آخوندزاده و طالبوف به تغییر در جامعه به‌واسطه گسترش سواد و آموزش همگانی نیز بود، اما فصل مشترک تمامی این رویکردها حکمرانی و تغییر زیربنایی در آن بود. سیر تحول نقد حکمرانی در این دوره نشان‌دهنده آن است که رویکردهای درون حکومت با درنظرداشتن اشکالات حکمرانی در روش‌ها چندان نتوانستند دگرگونی اساسی در آن ایجاد کنند و درنهایت، این رویکرد رادیکال بود که توانست با درنظرداشتن تغییرات اساسی، راه را برای جنبش مشروطیت باز کند. چنان‌که درنهایت مشروطیت به‌مثابه امری مطلوب و شکل نهایی ایدئال برای همه متجددان تثبیت شد و نقد استبداد و مستبد در عصر مشروطه مبتنی‌بر رویکردهای انتقادی‌ای بود که پیش‌تر در اندیشه این متجددان تبلور پیدا کرده بود. البته، تمامی این نقدها بخشی از «تجربه تجدد سیاسی» ایرانیان را تشکیل می‌دادند و درنهایت، نمی‌توان آن‌ها را از یک‌دیگر جدا دانست، بلکه از «منظر»های گوناگون انتقادی درنهایت برای تجددخواهان متقدم ایرانی رسیدن به حکومتی مطلوب همان «مشروطیت» بود.

هم‌چنین، معرفت تاریخی حاصل از این بررسی آن است که در عصر ناصری، تحول نسبتاً عمیق و مهمی نسبت به مسئله حکمرانی شکل گرفت. معرفتی که با آخوندزاده نسبت به بنیان‌های حکمرانی ایجاد شد نگرش به حکومت را به سمتی برد تا به گونه‌ای متفاوت از ادوار پیشین تاریخی فهمیده شود. اگرچه ایرانیان نسبت به خودکامگی و استبداد پادشاهان آگاهی داشتند و آن را مذموم می‌شمردند و انعکاس چنین چیزی را می‌توان در بسیاری متون تاریخی و ادبی و سیاسی آنان دید، اما معرفت «جدید» ایرانیان، از آخوندزاده به بعد، نسبت به حکومت، شکلی کمابیش «انقلابی» و براندازانه به خود گرفت. این براندازی گاهی عیان و گاه پنهان بود و سرانجام «نقی استبداد» به مثابه دستاورد بزرگ این نقدهای آشکار و پنهان در مشروطیت تجلی یافت.

کتاب‌نامه

- آخوندزاده، میرزا فتح‌علی (۱۳۵۱)، مقالات، به‌کوشش باقر مؤمنی، تهران: آوا.
- آخوندزاده، میرزا فتح‌علی (۱۳۵۵)، مقالات فارسی، به‌کوشش حمید محمدزاده، تهران: نگاه.
- آخوندزاده، میرزا فتح‌علی (۱۳۵۷ الف)، الفبای جدید و مکتوبات، به‌کوشش حمید محمدزاده، تبریز: احیا.
- آخوندزاده، میرزا فتح‌علی (۱۳۵۷ ب)، مقالات فلسفی، ویراسته حسین صدیق، تبریز: ساوالان.
- آخوندزاده، میرزا فتح‌علی (۱۴۰۰)، مکتوبات، در: مجموعه آثار میرزا فتح‌علی آخوندزاده، ج ۱، تحقیق و تصحیح علی اصغر حقدار، [بی‌جا]: باشگاه ادبیات.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۰)، اندیشه‌های میرزا فتح‌علی آخوندزاده، تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون و هما ناطق (۲۵۳۶)، افکار سیاسی و اجتماعی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار، تهران: آگاه.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۷)، اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران: پیام.
- آذرمرتضوی، ابوالقاسم (۱۳۳۴ ق)، اوراق پریشان، تبریز: [بی‌نا].
- احمدزاده، محمدا میر (۱۳۹۶)، «مراحل سه‌گانه تحول دولت در ایران دوره ناصرالدین‌شاه قاجار»، تاریخ اسلام و ایران، س ۲۷، ش ۳۵.
- افشار، ایرج (۱۳۴۴)، سواد و بیاض، تهران: دهخدا.
- اکبری، محمدعلی (۱۳۸۲)، «الگوی سلطنت مستقل منظم؛ نظریه گذار از سلطنت خودکامه به سلطنت مشروطه»، مجله تخصصی گروه تاریخ دانشگاه تهران، س ۴، ش ۴.
- بیاتلو، حسین (۱۴۰۰)، «داستان به مثابه متنی انتقادی در عهد ناصری؛ مطالعه موردی: داستان «یوسف‌شاه یا ستارگان فریب‌خورده» اثر آخوندزاده»، تاریخ و تمدن اسلامی، س ۱۷، ش ۲.

- پارسی‌نژاد، ایرج (۱۳۸۰)، *روشن‌گران ایران و نقد ادبی*، تهران: سخن.
- حمیدی، سمیه و بیگم ناصری (۱۳۹۸)، «انگاره‌های حکومت‌مندی مدرن در دوره پیشامشروطه؛ با تأکید بر رساله کشف الغرائب مجدالملک سینیکی»، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، س ۱۰، ش ۲۰.
- روزنامه قانون (۱۳۵۴)، به‌کوشش هما ناطق، تهران: امیرکبیر.
- سالاری شادی، علی (۱۴۰۱)، «ره‌یافت‌های انتقادی آخوندزاده به حکومت صفویه»، *جستارهای تاریخی*، س ۱۳، ش ۲.
- طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۲۶)، «یک نامه از مرحوم طالب‌زاده»، *محیط*، س ۲، ش ۴.
- طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۲۹ ق)، «نامه به دهخدا»، *بهار*، س ۱، ش ۹-۱۰.
- طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۳۶)، *سفینه طالبی یا کتاب احمد*، تهران: گام.
- طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۵۶)، *مسائل الحیات*، در: *کتاب احمد*، با مقدمه و حواشی باقر مؤمنی، تهران: شبگیر.
- طالبوف، میرزاعبدالرحیم (۱۳۵۷)، *ایضاحات درخصوص آزادی و مسائل الحیات یا کتاب احمد*، در: *آزادی و سیاست*، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: سحر.
- طباطبایی، جواد (۱۳۸۵)، *تأملی درباره ایران*، جلد دوم: *نظریه حکومت قانون در ایران*، بخش نخست: *مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی*، تبریز: ستوده.
- طباطبایی، جواد (۱۳۸۶)، *تأملی درباره ایران*، جلد دوم: *نظریه حکومت قانون در ایران*؛ بخش دوم: *مبانی نظریه مشروطه‌خواهی*، تبریز: ستوده.
- علیزاده، زهره و زهرا علیزاده بیرجندی (۱۳۹۳)، «بازنمود بنیان‌های فکری مشروطه‌خواهی در خواب‌نامه‌های عصر قاجاریه»، *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، س ۲۴، ش ۱۴.
- علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۰)، «نقش ترجمه‌ها در رواج گفتمان انتقادی و بحران آگاهی در عصر قاجار»، *پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، س ۱۱، ش ۲۲.
- علیزاده بیرجندی، زهرا و دیگران (۱۳۹۴)، «دلایل رویکرد اندیشه‌ورزان عصر قاجار به خواب‌نامه‌نویسی»، *پژوهش‌های تاریخی*، س ۷، ش ۲.
- قائم‌ی، محسن و لیلا هاشمیان (۱۳۹۷)، «بررسی عنصر طنز در نمایش‌نامه سوسماراللوله میرزاآقاخان کرمانی»، *متن‌پژوهی ادبی*، س ۲۲، ش ۷۸.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۱۳۲۶ ق)، *آئینه سکندری*، چاپ سنگی.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۱۳۳۹)، *هشت‌بهشت*، با مقدمه افضل‌الملک کرمانی، تهران: [بی‌نا].
- کرمانی، میرزاآقاخان (۱۳۵۴)، *سوسماراللوله*، به‌کوشش رحیم رضازاده ملک، تهران: دنیا.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۱۳۶۸)، *نامه‌های تبعید*، به‌کوشش هما ناطق و محمد فیروز، کلن: افق.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۲۰۱۴)، *صداخطابه*، ویراسته محمدجعفر محبوب، آمریکا: شرکت کتاب.
- کرمانی، میرزاآقاخان (۲۰۱۶)، *رساله ماشاءالله*، آنکارا: باشگاه ادبیات.

گونه‌شناسی نقد الگوهای حکمرانی در عصر قاجار ... (لاله بهاری و دیگران) ۵۹

مجدالملک، میرزا محمدخان (۱۳۲۱)، رساله مجدیه، با مقدمه و مقابله و تصحیح سعید نفیسی، تهران: چاپ‌خانه بانک ملی.

مستشارالدوله، میرزا یوسف‌خان (۱۳۹۴ الف)، رساله موسومه به یک کلمه، در: تجلّد و قانون‌گرایی: اندیشه میرزایوسف‌خان مستشارالدوله، حامد عامری گلستانی، تهران: نگاه معاصر.

مستشارالدوله، میرزا یوسف‌خان (۱۳۹۴ ب)، نامه به مظفرالدین‌میرزا ولی‌عهد، در: تجلّد و قانون‌گرایی: اندیشه میرزایوسف‌خان مستشارالدوله، حامد عامری گلستانی، تهران: نگاه معاصر.

ناصری، بیگم و دیگران (۱۴۰۰)، «حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزاآقاخان کرمانی؛ بنیادها و بایسته‌ها»، مطالعات ایرانی، س ۲۰، ش ۴۰.

ناظم‌الدوله، میرزاملکم‌خان (۱۳۸۱)، رساله‌های میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله، به‌کوشش حجت‌الله اصیل، تهران: نی.

ناظم‌الدوله، میرزاملکم‌خان (۱۳۹۶)، نامه‌های میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله (زبده و متن برخی نامه‌ها)، به‌کوشش علی‌اصغر حقدار، آنکارا: باشگاه ادبیات.

نورایی، فرشته (۱۳۵۲)، تحقیق در افکار میرزاملکم‌خان ناظم‌الدوله، تهران: جیبی.

